گونه‌شناسی الگوی چهارصفه در خانه‌های تاریخی ایران

غلامحسین غلامی
عضو هیئت علمی دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی، گروه مرمت
gh.gholami@hsu.ac.ir
مجتبی کاویان
عضو هیئت علمی دانشگاه حکیم سبزواری، دانشکدهٔ معماری و شهرسازی، گروه مرمت
m.kavian@hsu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۱ /۰۷/ ۹۵
تاریخ پذیرش: ۰۳/ ۰۸/ ۹۶

چکیده
چهارصفه یکی از کهن‌ترین الگوهای به‌کاررفته در معماری ایران است که در گونه‌های مختلف معماری به اشکال متفاوت بروز کرده است. به دلیل فراوانی و تنوع خانه‌های ایرانی، کاربرد الگوی چهارصفه در این گونه معماری، بسیار بیش‌تر از سایر گونه‌هاست که این مسئله، ضرورت انجام پژوهش حاضر را تبیین می‌کند. هدف از تألیف این مقاله، آشنایی با گونه‌های متنوع الگوی چهارصفه در طرح خانه‌های ایرانی به روش توصیفی ـ تحلیلی و بر اساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد، الگوی چهارصفه در سه گونهٔ اصلی مورد استفاده قرار گرفته است. در گونهٔ اول، طرح چهارصفه در عرصه و اعیان خانه بروز کرده و فضای مرکزی چهارصفه، روباز و به عنوان حیاط مورد استفاده قرار گرفته است. دسترسی به اتاق‌ها متأثر از شکل فضای مرکزی چهارصفه است؛ اگر فضای مرکزی مربع باشد، دسترسی به اتاق‌ها صرفا از صفه‌ها انجام می‌شود و چنانچه این فضا به شکل هشت و نیم هشت باشد، امکان ارتباط اتاق‌ها از فضای مرکزی نیز میسر می‌شود. در گونه دوم الگوی چهارصفه، تمام یا بخش اصلی اعیان خانه است؛ در این حالت، فضای مرکزی چهارصفه پوشیده شده و حیاط در بیرون آن قرار می‌گیرد. دسترسی‌ها در گونهٔ دوم، مشابه گونهٔ اول است با این تفاوت که امکان ارتباط اتاق‌های مشرف به حیاط از طریق بازشوها و سه‌دری‌ها به حیاط پیرامونی امکان‌پذیر است. در گونهٔ سوم، الگوی چهارصفه با تغییراتی به درون اعیان خانه منتقل می‌شود. گونهٔ سوم دو دسته اصلی را به وجود می‌آورد. در دستهٔ اول با حفظ ریخت کلی چهارصفه، فضای مرکزی بزرگ‌تر، صفه‌ها عریض‌تر، و اتاق‌ها تبدیل به راهرو و در نهایت فضای ستون‌دار شده اند. این الگو در تالارها و حوض‌خانه‌ها استفاده شده است. در دستهٔ دوم با تأکید بر سازماندهی چهارصفه، الگوی چهارصفه باز شده و راهروهایی در گوشه‌های آن ایجاد شده است. این الگو در تالارهای بزرگ، حوضخانه‌ها و حیاط‌های کوچک درون خانه استفاده شده است.

واژه‌های کلیدی
گونه‌شناسی، انتظام فضایی، چهارصفه، طراحی خانه، فلات مرکزی ایران.

۱. مقدمه

معماری عرصه‌ای از توانایی بشری است که در طول تاریخ به همراه ساخته شدن، خلق و کشف شده و آن توانایی از طریق نظم‌دهی خلاق فضا، عاید شده است (حائری، ۱۳۸۸: ۱۸). خانه بارزترین نمود این معماری است که قومیت و مذهب و حتی نوع حرفه و شغل ساکنان خانه‌ها در نحوهٔ شکل‌گیری آن اثرگذار بوده است (پورزرگر، ۱۳۹۰: ۱۰۸). با این وصف، کهن‌ترین الگو در خانه‌سازی، الگوی چهارصفه یا چهارچفته است (معماریان، ۱۳۹۱: ۱۴۹). این الگوی معماری چنان در تار و پود خانه‌های ایرانی ریشه دوانیده است که بررسی طرح خانه، بدون شناخت چگونگی کاربرد این الگو، امکان‌پذیر نخواهد بود. خانه‌های چهارصفه در ایران پیش از دورهٔ قاجار، بسیار ساخته شده اند اما با توجه به نوع و کیفیت و دوام مصالح ـ که عمدتاً خشت بوده ـ شناسایی خانه‌های قبل از دورهٔ ایلخانی بسیار دشوار است. با این حال نمونه‌های متعددی از خانه‌های چهارصفه متعلق به پس از دورهٔ ایلخانی و به‌خصوص دورهٔ صفویه و قاجاریه در شهرهای مختلف ایران، از جمله شهرهای حاشیهٔ کویر باقی مانده است. بررسی نمونه‌های عینی از این الگو به عنوان سیاست اصلی پژوهش حاضر در نظر گرفته شده است تا که بتوان بروز الگوی چهارصفه را در خانه‌های تاریخی تعقیب و ترسیم کرد. مقالهٔ حاضر در پی پاسخ به سؤالات زیر است:

۱- بروز الگوی چهارصفه در عرصه و اعیان خانه‌های تاریخی ایران چگونه بوده است؟

۲- الگوی چهارصفه، در طرح چه فضاهایی از خانه، مورد استفاده قرار گرفته است؟

برای پاسخ به سؤالات پژوهش، خانه‌های تاریخیِ شهرهای بزرگ ایران تا شهرهای کوچک فلات مرکزی و پیرامَون مناطق کویری که در دورهٔ معاصر کمتر دست‌خوش حوادث و تغییرات شده اند، بررسی شده اند. هدف این پژوهش گونه‌شناسی انواع فضاهای چهارصفه و شیوهٔ تجلی آن در خانه‌های ایرانی با تأکید بر مناطق گرم و خشک است.

۲. پیشینهٔ پژوهش

استاد محمدکریم پیرنیا یکی از معدود پژوهشگرانی است که در مورد خانه‌های چهارصفه، مطالعاتی را انجام داده که این مطالعات در کتاب *خانه، فرهنگ و طبیعت* نوشتهٔ محمدرضا حائری (حائری، ۱۳۸۸: ۵۶) و کتاب *معماری ایرانی* (معماریان، ۱۳۹۱: ۱۴۹ـ ۱۵۳) به کوشش غلامحسین معماریان انعکاس یافته است. معماریان در کتاب *آشنایی با معماری اسلامی گونه‌شناسی درونگرا* (معماریان، ۱۳۷۵: ۳۵۷ـ ۴۲۷) نمونه‌های ارزشمندی از خانه‌های چهارصفه و حوض‌خانه‌ای زواره را معرفی کرده است. همین‌طور غفاری (غفاری، ۱۳۷۹، با اقتباس) در کتاب *زواره نمادی از اسطوره کویر*، سبک‌های چهارصفه و حوض‌خانه‌ای را اصلی‌ترین سبک‌های به‌کاررفته در خانه‌های زواره معرفی می‌کند و طرح برخی از خانه‌ها را ترکیبی از این دو می‌داند. توسلی (توسلی، ۱۳۹۱: ۱۰۷) در کتاب *ساخت معماری و شهر در اقلیم گرم و خشک ایران*، به بررسی انواع خانه در اقلیم گرم و خشک فلات مرکزی، از جمله خانه‌های چهارصفهٔ زواره پرداخته و معمولاً خانه‌های چهارصفه را فاقد بادگیر دانسته است. دانشدوست (دانشدوست، ۱۳۷۶، با اقتباس) در کتاب *طبس شهری که بود* به معرفی معماری و بناهای تاریخی شهر طبس، قبل از زلزله ویرانگر سال ۱۳۵۷ پرداخته و نقشه‌های ارزشمندی از بناها با طرح چهارصفه ارائه کرده است. ذوالفقاری (ذوالفقاری، ۱۳۸۲: ۱۱۹ـ ۱۲۷) به بررسی خانه‌های چهارصفه یزد پرداخته و این‌گونه خانه‌ها را متعلق به زردشتیان یزد و واژه پسکم (بشکم) را مترادف صفه و چفته دانسته است. ذاکر عاملی و اَسفنجاری (ذاکر عاملی و اسفنجاری، ۱۳۸۵، با اقتباس) در کتاب *میبد شهری که هست*، نمونه بناهای دوصفه و معدود خانه‌های چهارصفه شهر میبد را معرفی کرده اند. قائم (قائم، ۱۳۸۸: ۳۱ـ ۴۶) به بررسی طرح چلیپا بر سفالینه‌های ایران باستان پرداخته و طرح چلیپایی را در طراحی بناهای پیش از اسلام از جمله آتشکدهٔ نیاسر و کاخ بیشاپور مؤثر دانسته است. جودکی عزیزی، موسوی حاجی، مهرآفرین (جودکی عزیزی و موسوی حاجی و مهرآفرین، ۱۳۹۳: ۶۴ـ ۸۶) بناهای مورد اشاره در مقالهٔ خانم قائم را در زمرهٔ بناهای چهارصفه در معماری پیش از اسلام ایران دانسته اند و در نگاهی کلی، گونه‌های مختلف چهارصفه را در دو دستهٔ میانسرادار با زیردستهٔ چهارایوانی و چهارصفه‌ای و گونهٔ بدون میان‌سرا با تقسیم طرح کلی در عدد ۵ و عدد ۹ دسته‌بندی کرده اند. مطالعات پیشین، اشاراتی کلی نسبت به خانه‌های چهارصفه دارد و در هیچ‌کدام تنوع، گستردگی، و گونه‌شناسی کاملی از بروز فضاهای چهارصفه در طراحی خانه‌های تاریخی ارائه نشده است.

۳. روش‌شناسی پژوهش

با توجه به بررسی‌های نگارندگان، بیشترین فراوانی خانه‌های چهارصفه در فلات مرکزی و شهرهای مناطق گرم و خشک، پیرامون کویر مرکزی ایران مشاهده می‌شود. لذا برای گونه‌شناسی و درک صحیح از شیوهٔ اثرگذاری الگوی چهارصفه در طراحی خانه‌های ایرانی، مناطق گرم و خشک فلات مرکزی ایران و شهرهای پیرامونی آن به عنوان محدودهٔ مطالعاتی در نظر گرفته شده است و در این محدوده علاوه بر شهرهای بزرگ نظیر اصفهان و یزد و شیراز و کرمان، بررسی‌ها در شهرهای کوچک‌تر از جمله کاشان و زواره و نایین و میبد و طبس و بشرویه پیگیری شده است. روش جمع‌آوری اطلاعات، میدانی و اسنادی و کتابخانه‌ای است و پژوهش با رویکردی توصیفی ـ تحلیلی تدوین شده است.

۴. تعاریف و واژگان پژوهش

پیش از پرداختن به یافته‌های تحقیق، لازم است تعاریف مربوط به واژگان پژوهش ارائه شود:

گونه: گونه، یک شماره و یا طرح‌واره است که در آن می‌توان ویژگی‌های مشترک یک گروه از بناها را دید. (معماریان و طبرسا، ۱۳۹۲: ۱۰۶).

چهارصفه (چهارچفته): گونه‌ای ساختمان است با چهار تالار (صفه) در چهار سوی یک گنبد میانی و چهار اتاق در گوشه‌ها (رفیعی سرشکی و رفیع‌زاده و رنجبر کرمانی، ۱۳۸۷: ۱۸۴). الگوی چهارصفه (تصویر ۱) به اشکال مختلفی در معماری بروز می‌کند که در این مقاله به گونه‌شناسی آن در خانه‌های تاریخی توجه شده است.

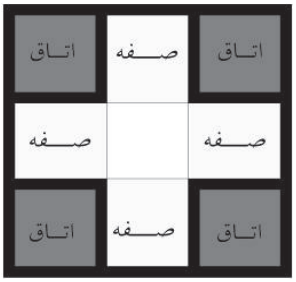

تصویر ۱. الگوی چهارصفه در طراحی خانه‌ای با حیاط مرکزی (ترسیم از: نویسندگان).

عرصه و اعیان: عرصه به معنای میان‌سرا و اعیان به معنی ساختمان است (همان، ۶۷ و ۳۱۷). در پژوهش حاضر هر کجا سخن از عرصه به میان آمده است، منظور حیاط خانه، خواه حیاط مرکزی و خواه به صورت حیاط پیرامون خانه است و در جایی که از اعیان بحث شده، منظور ساختمان خانه است.

حوض‌خانه: حوض‌خانه در حقیقت خانهٔ تابستانی است که در آن حوض باشد و بیشتر همراه با فواره بوده است (زندیه و پروردی‌نژاد، ۱۳۸۹: ۱۴). در وسط برخی حوضخانه‌های بزرگ، یک حوض آب بسیار بزرگ (بر خلاف حوضخانه‌های معمول) و در اطراف آن ایوانچه‌ها و غرفه‌هایی ساخته می‌شد و آب یکی از قنات‌ها نیز دائم و مستمر از داخل آن عبور می‌کرد (امینیان، ۱۳۷۸: ۵۸۳). واژهٔ حوض‌خانه در زواره، نوعی خانه با ترکیبی از اتاق سه‌دری یا پنج‌دری و یا ارسی است (معماریان، ۱۳۷۵: ۳۸۰). در بسیاری از خانه‌ها حوضخانه بر اساس الگوی چهارصفه طراحی شده که در این مقاله بدان توجه شده است.

۵. نحوهٔ انتخاب خانه‌های بررسی‌شده

بیش از ۱۳۰ باب خانهٔ تاریخی در شهرهای بزرگ و کوچک مناطق گرم و خشک ایران در این پژوهش بررسی شده است. نمونه‌ها از گونه‌های مختلف الگوی چهارصفه که دارای اطلاعات کافی برای تحلیل و بررسی هستند، انتخاب شده اند. منابع مورد استفاده برای شناسایی و گونه‌بندی خانه‌های دارای الگوی چهارصفه عبارت اند از: *خانه‌های کاشان* و *خانه‌های اصفهان* و *خانه‌های یزد* (از مجموعهٔ *گنجنامه*)، جلد اول و دوم و سوم کتاب *کالبد قدیم، زندگی جدید* و *زواره نمادی از اسطوره کویر* و کتاب *آشنایی با معماری مسکونی ایرانی گونه‌شناسی درونگرا*. ضمن آنکه اطلاعات مربوط به خانه‌های خراسان رضوی و جنوبی بر اساس مطالعات میدانی نگارندگان و اسناد سازمان میراث فرهنگی خراسان رضوی و جنوبی و خانه‌های سایر شهرها از مقالات پژوهشی، پایگاه اسنادی ایرانشهر و مراکز میراث فرهنگی استانهای مربوطه به دست آمده است.

۶. تحلیل و ارزیابی خانه‌های مورد بررسی

۱.۶. گونهٔ اول، الگوی چهارصفه در عرصه و اعیان خانه

در این گونه، الگوی چهارصفه به سان خانه‌ای کامل در عرصه و اعیان خانه بروز می‌کند، به گونه‌ای که فضای مرکزی چهارصفه و حیاط مرکزی و چهارصفه بر راستای محور تقارن حیاط و اتاق‌ها در طرفین صفه‌ها ساخته می‌شود. گونهٔ اول به دو دستهٔ ذیل تقسیم می‌شود:

۱.۱.۶. دستهٔ ۱: الگوی چهارصفه در عرصه و اعیان خانه و دسترسی به اتاق‌ها از صفه‌ها

سازماندهی فضایی در این دسته به گونه‌ای است که معمولاً پس از درگاه ورودی، دالان، صفه و حیاط قرار دارند، ولی در بعضی موارد درگاه درون یکی از صفه قرار می‌گیرد. دسترسی به اتاق‌ها در این دسته، صرفاً از طریق صفه‌ها امکان‌پذیر است (تصویر ۲). نمونه‌های متعددی از این دسته در شهر بشرویه در استان خراسان جنوبی قرار دارد.

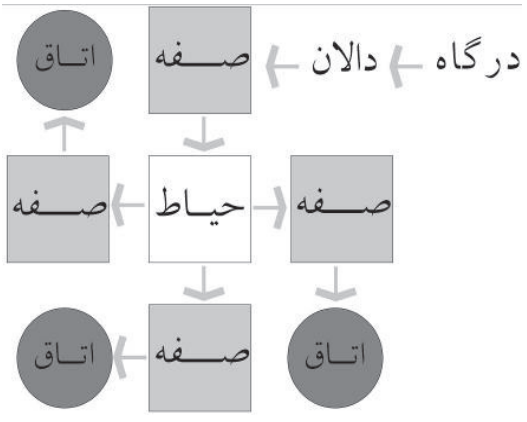

تصویر ۲. دیاگرام فضایی گونهٔ اول، دستهٔ ۱ (ترسیم از: نویسندگان).

جدول ۱. نمونهٔ خانه‌های گونهٔ اول، دستهٔ ۱(تدوین از: نویسندگان).

گونهٔ ۱- ۱ دسترسی به اتاق‌ها از صفه‌ها	
خانهٔ اکبرنژاد، بشرویه	خانهٔ عطار، بشرویه
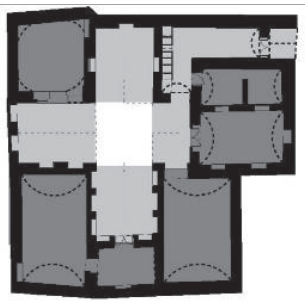	

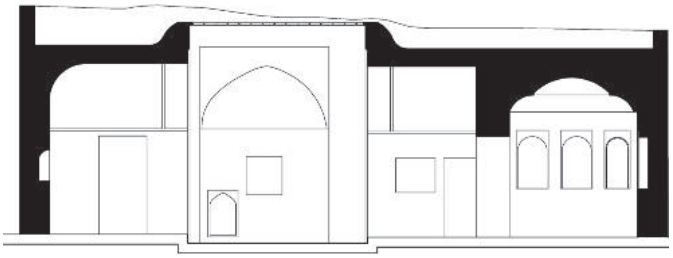

تصویر ۳. برش از خانه عطار بشرویه، حیاط مربع خانه در فضای مرکزی چهارصفه (ترسیم از: نویسندگان).

در این دســته، عــرض صفه‌ها برابر با عرض حیاط اســت و با توجه به موقعیت مکانی و بازهٔ زمانی ساخت خانه، گاه در پشت صفه‌ها و یا در سمتی که امکان گسترش وجود داشته، فضاهایی به خانه‌ها الحاق شده است که دسترسی آنها از صفه‌ها و اتاق‌ها امکان‌پذیر است. مطابق نمونه‌هایی از این دسته که در جدول ۱ مشــاهده می‌شود، گسترش و الحاق فضاهای جدید به خانه از نظام خاصی تبعیت نمی‌کند.

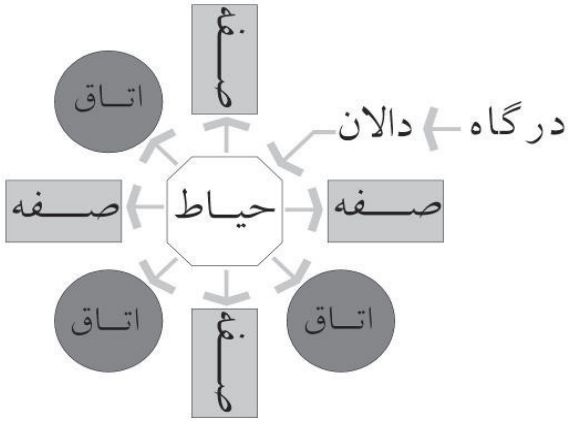

تصویر ۳. برش از خانه عطار بشرویه، حیاط مربع خانه در فضای مرکزی چهارصفه (ترسیم از: نویسندگان).

۲.۲.۶. دســتهٔ ۲: الگــوی چهارصفــه در عرصه و اعیان خانه و دسترسی به اتاق‌ها از حیاط

در این دسته نیز چهارصفه در عرصه و اعیان خانه بروز کرده اســت با این تفاوت که حیاط به صورت هشت ضلعی (هشت و نیم‌هشــت) طراحی شــده و دسترســی به اتاق‌ها از کنج و گوشهٔ حیاط امکان‌پذیر اســت. بنابراین دیاگرام فضایی خانه مطابــق تصویر ۴ تغییر کرده اســت. در خانه‌های دســتهٔ ۲، عرض صفه‌ها کم‌تر از عرض حیاط اســت و از آنجا که صفه‌ها کارکرد ارتباطی خود را برای دسترســی به اتاق‌ها از دســت داده انــد، لذا تعــدادی از صفه‌ها تبدیل به اتــاق یا فضاهای خدماتی خانه شده است.

همان‌گونه که در جدول ۲ مشخص است، گسترش طرح خانه در این دســته دارای نظام خاص و مشــخصی نیست و خانه با الحاقات نامنظم گسترش یافته است.

جدول ۲. نمونهٔ خانه‌های گونهٔ اول، دستهٔ ۲ (تدوین از: نویسندگان).

گونه ۱- ۲ عرصه (هشت و نیم‌هشت) و اعیان خانه	
خانهٔ محلهٔ سنگ، نایین	خانهٔ ملا عبدالله، بشرویه
	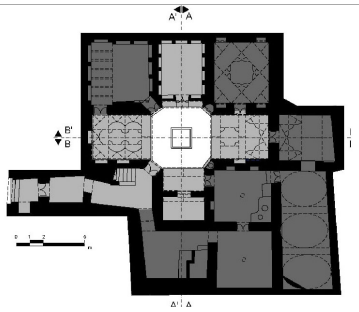

تصویر ۵. حیاط هشت و نیم‌هشت در فضای مرکزی چهارصفه، برش خانهٔ ملا عبدالله بشرویه (ترسیم از: نویسندگان).

۲.۶. گونهٔ دوم، الگوی چهار صفه در طرح اصلی اعیانِ خانه

در گونهٔ دوم پوششـــی روی فضای مرکزی چهارصفه اجرا شده است و این فضا دیگر در نقش حیاط مرکزی ساختمان نیست. بـــه همین دلیل خانـــه در بیرون از طـــرح چهارصفه و پیرامون حیاطی دیگر گســـترش می‌یابد. بهترین نمونه‌های این گونه را می‌توان در شـــهر زواره ســـراغ گرفت. حیاط در خانه‌های شهر زواره، در مقایســـه با خانه‌هـــای دارای حیاط مرکزی، چندان انسجام‌یافته به نظر نمی‌آید و اعیان چهارصفه گاه از یک، دو، یا سه جبهه با حیاط در ارتباط است (تصویر۶).

این مســـئله احتمالاً ناشـــی از گســـترش تدریجی عرصه در پیرامون اعیان خانه اســـت که به طراحـــی فضاها در جبهه‌های مختلف حیاط منجر شده و تقارنی در حیاط دیده نمی‌شود. با این وصف حیاط نقشی مؤثر در انتظام نمای خانه و در ارتباط عرصه با اعیان خانه دارد؛ به نحوی که نمای قسمت اعیان قاب‌بندی شده و سعی شده تا حدودی اصل تقارن در نما رعایت شود (تصویر ۷).

۶. ۲. ۱. دســـتهٔ ۱: دسترســـی به اتاق‌های خانه از طریق صفه‌ها و حیاط

در این دسته بخش اصلی اعیان، مشرف به حیاط و متأثر از الگوی چهارصفه است. برای ارتباط فضای ورودی و حیاط، گاه راهرویی مســـتقل در کنار فضای اصلی خانه شـــکل گرفته و گاه با گذر از درون فضای مرکزی پوشیده، این دسترسی امکان‌پذیر شده است. دسترسی به اتاق‌ها از صفه‌های خانه ممکن است و عرض صفه‌ها نیز برابر با فضای مرکزی سرپوشیدهٔ خانه است (تصویر ۸).

به طور معمول اتاق‌ها و صفه مشرف به حیاط، از طریق سه‌دری‌ها و ایوان کم‌عمقی که در جلو صفه و گاه اتاق‌های مشـــرف به حیاط طراحی شده، با حیاط در ارتباط است (جدول ۳). تصویر ۷ اعیانِ به نظم درآمده خانه را نشان می‌دهد.

تصویر ۶. حیاط خانه‌های زواره (مأخذ: غفاری، ۱۳۷۹).

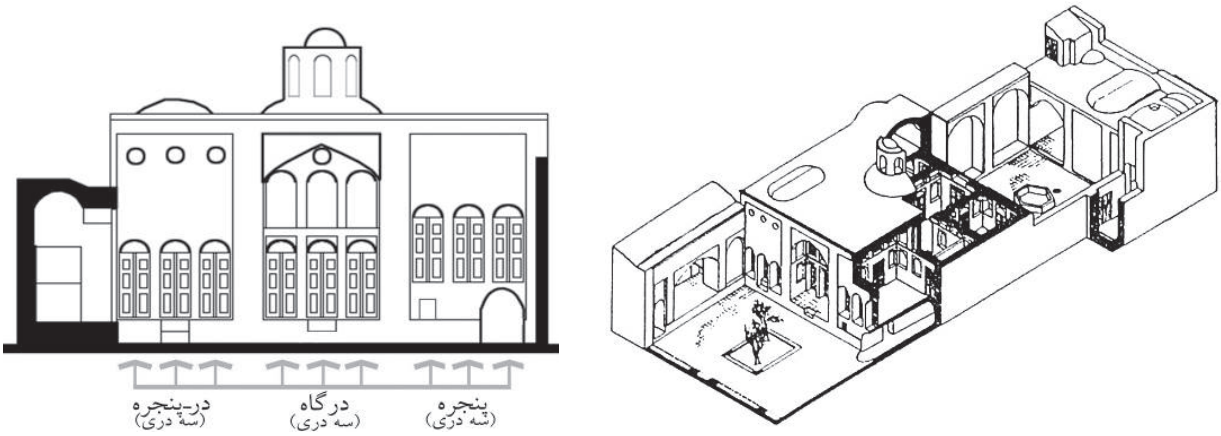

تصویر ۷. رعایت تقارن و ریتم و تکرار در قاب‌بندی نمای خانهٔ گنجی زواره (مأخذ: غفاری، ۱۳۷۹).

جدول ۳. نمونهٔ خانه‌های گونهٔ دوم، دستهٔ ۱ (تدوین از: نویسندگان).

گونه ۲-۱ الگوی چهارصفه در اعیانِ مشرف به حیاط	
خانهٔ گنجی، زواره	خانهٔ محمدعلی هاشمی‌نسب، زواره
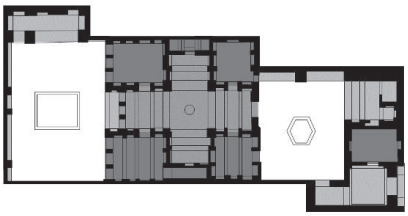	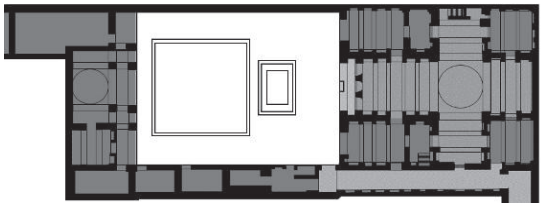

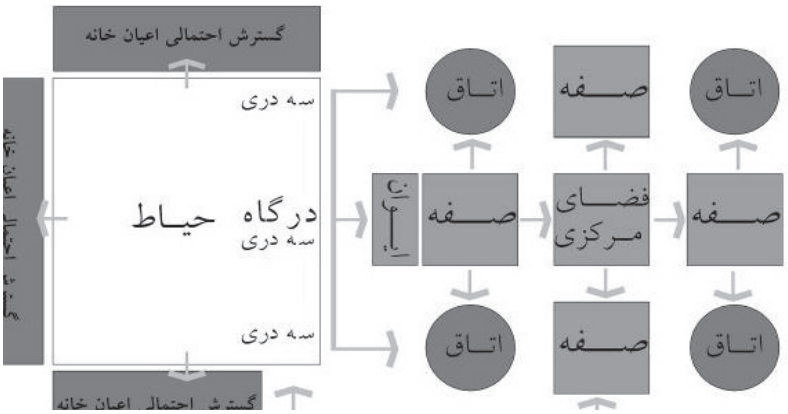

تصویر ۸. دیاگرام فضایی گونهٔ ۲-۱ ارتباط حیاط و اعیان اصلی (چهارصفه) (ترسیم از: نویسندگان).

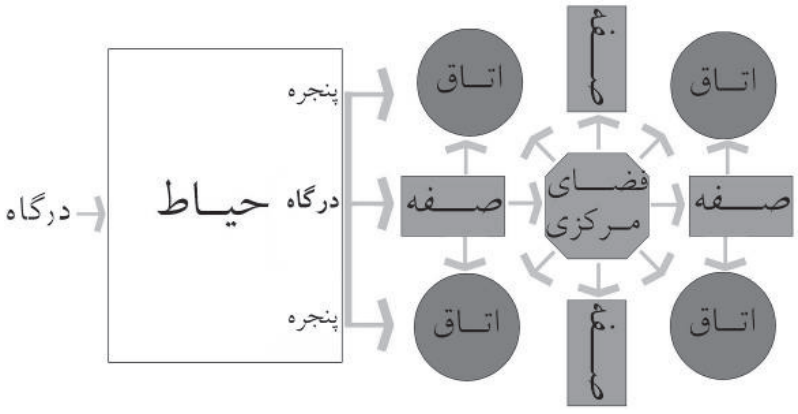

تصویر ۹. فضای اصلی خانه در لایهٔ جلوسرا، دسترسی از صفه‌ها و فضای مرکزی (ترسیم از: نویسندگان).

۲.۲.۶. دستۀ ۲: دسترسی به اتاق‌های خانه از طریق فضای مرکزی چهارصفه و حیاط

در این دسته، دسترسی به اتاق‌ها از صفه‌ها و فضای مرکزی پوشش‌دار انجام می‌شود که به صورت هشت و نیم‌هشت طراحی شده است (تصویر ۹ و ۱۰). در جدول ۴ دو نمونه از این خانه‌ها در شهر سبزوار معرفی شده که متأسفانه خانۀ دارینی به صورت کامل تخریب شده و از خانۀ عظیمیان فقط بخش اصلی خانه باقی مانده است.

۳.۶. گونۀ سوم، کاربرد الگوی چهارصفه در طراحی فضاهای داخلی خانه

الگوی چهارصفه در گونۀ سوم به غنای طرح فضاهای مختلف خانه منجر شده و به عنوان بخشی از فضای اعیان خانه مورد استفاده قرار گرفته است. تفاوت اساسی گونۀ سوم نسبت به گونه‌های اول و دوم، در تغییراتی است که روی الگوی چهارصفه اعمال شده و موجب تقسیم بندی گونۀ سوم به دو دسته شده است. اگر در معرفی نمونه‌های موردی برای گونه‌های اول و دوم، محدودیتی از حیث تعداد بناها و یا موقعیت خانه‌ها وجود داشت، در گونۀ سوم نمونه‌ها چندان زیاد و پرشمار و گسترۀ پراکندگی آنها چنان وسیع است که می‌توان در شهرهای مناطق مختلف ایران نمونه‌هایی از آن را مشاهده کرد.

۱.۳.۶. دستۀ ۱: تغییر در اجزای چهارصفه با بزرگ شدن فضای مرکزی

گسترده‌ترین کاربرد الگوی چهارصفه در طراحی فضاهای داخلی خانه‌های تاریخی در این دسته مشاهده می‌شود. تغییرات الگوی چهارصفه در این دسته ناشی از تبحر و درک عمیق سازهای معماران ایرانی و احاطه کامل به این الگوی معمارانه است. تغییرات در این دسته، به سه زیردسته کلی تقسیم می‌شود و حاکی از یک روندِ پیوستۀ تغییرات در بهکارگیری الگوی چهارصفه است.

۱.۱.۳.۶. زیردستۀ ۱: تبدیل اتاق‌های گوشه به راهرو

تغییرات الگوی چهارصفه در این دسته (تصویر ۱۱) عبارت اند از:

۱. برای افزایش فضای مرکزی، عرض صفه‌ها نسبت به الگوی

جدول ۴. نمونۀ خانه‌های گونۀ دوم، دسته ۲ (تدوین از: نویسندگان).

گونۀ ۲-۲ دسترسی به اتاق‌ها از فضای مرکزی	
خانۀ دارینی، سبزوار	خانۀ عظیمیان، سبزوار
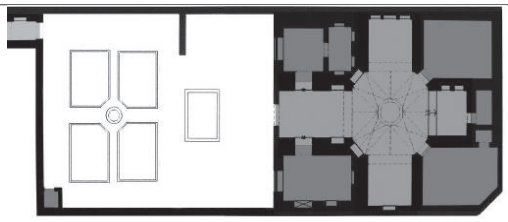	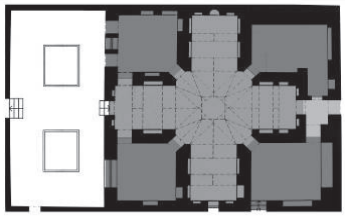

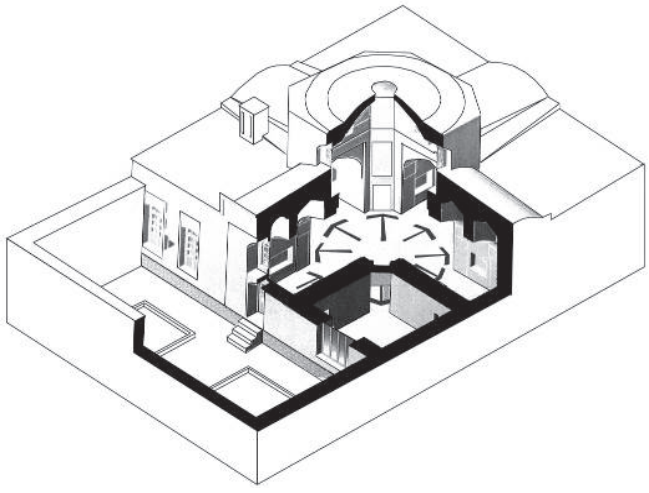

تصویر ۱۰. دسترسی به اتاق‌های خانه از طریق فضای مرکزی، خانۀ عظیمیان، سبزوار (مأخذ: استاجی، ۱۳۸۸).

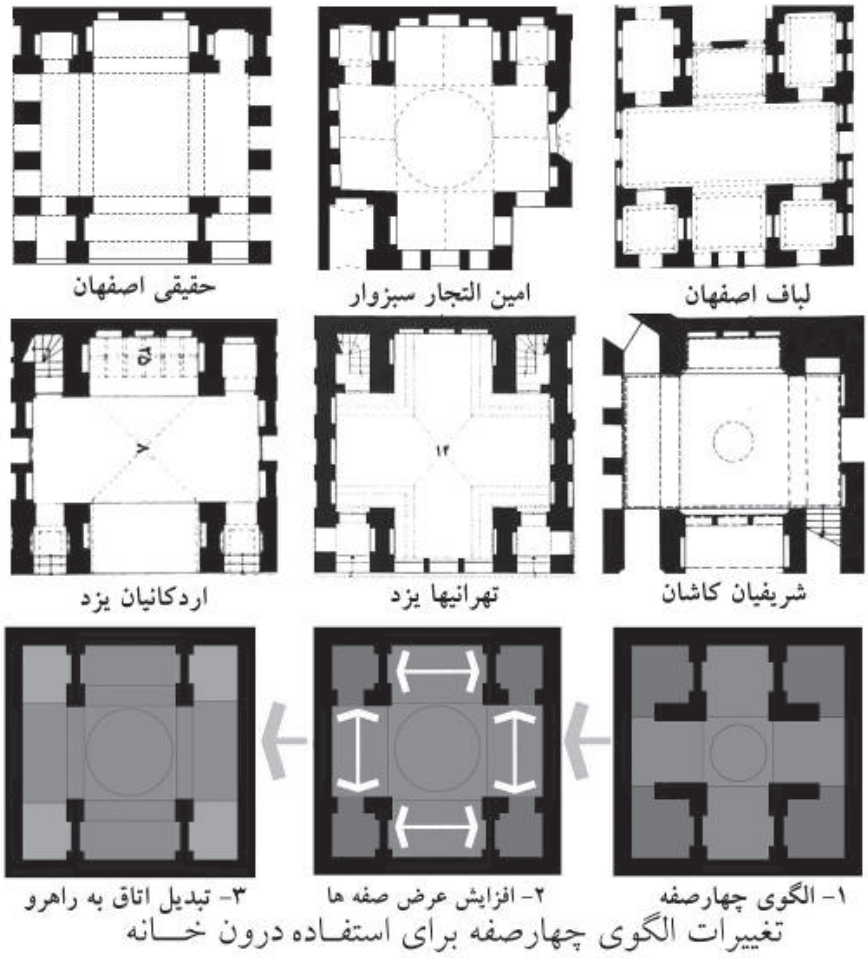

تصویر ۱۱. تغییرات الگوی چهارصفه در خانه‌های گونهٔ ۱.۱.۳ و نمونه‌های مختلف آن (تهیه از: نویسندگان).

اولیه افزایش یافته است.

۲. نقش و کارکرد اتاق‌های پیرامون صفه‌ها، متأثر از افزایش عرض صفه‌ها، تغییر کرده و با عرض کمتر به عنوان راهروهای جانبی مورد استفاده قرار گرفته است. در این نمونه‌ها راهروهای مشرَف به حیاط به عنوان فضاهای ارتباطی با حیاط و فضای انتهایی تالار، گاه به عنوان اتاقک یا سکویی کوچک و گاه به عنوان راه ارتباطی به طبقات بالا (پله ها) مورد استفاده قرار می‌گیرد.

۳. با وجود تبدیل اتاق‌ها به راهرو، معماران مجدداً از اتاق‌هایی که به صورت سه‌دری است، در کنار الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه استفاده کرده اند (تصاویر ۱۲ و ۱۳). به الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه، شکم‌دریده گفته می‌شود (رفیعی سرشکی و رفیع زاده و رنجبر کرمانی، ۱۳۸۷: ۵۹). در شهر زواره به خانه‌هایی که الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه در آن به کار رفته است، خانهٔ حوض‌خانه‌ای گفته می‌شود (معماریان، ۱۳۷۵: ۳۷۹) که بی‌ارتباط با ساخت حوض در فضای مرکزی این الگو نیست. پیرمردان بشرویه وقتی می‌خواهند تعریفی از چنین خانه‌هایی ارائه کنند، لفظ «چهارصفگی» را برای آن به کار می‌برند و این نشان می‌دهد که چهارصفه با خانهٔ حوض‌خانه‌ای در نظر آنها تفاوتی نداشته است؛ الگویی که روزگاری در بشرویه همهٔ خانه را شامل می‌شده و بعدها به عنوان بخشی از خانه ساخته شده است.[1] مرحوم پیرنیا نیز با اشاره به این مطلب می‌نویسد: الگوی کهن چهارصفه، تبدیل به خانه‌هایی می‌شود که در آن اتاق شکم‌دریده جای صفه را می‌گیرد (پیرنیا، ۱۳۹۱: ۱۵۱).

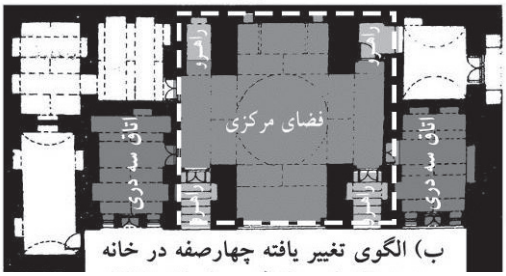

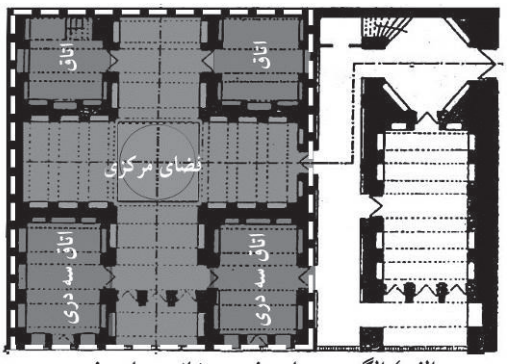

تصویر ۱۲. مقایسهٔ خانه چهارصفه با خانه حوض‌خانه‌ای (ترسیم از: نگارندگان).

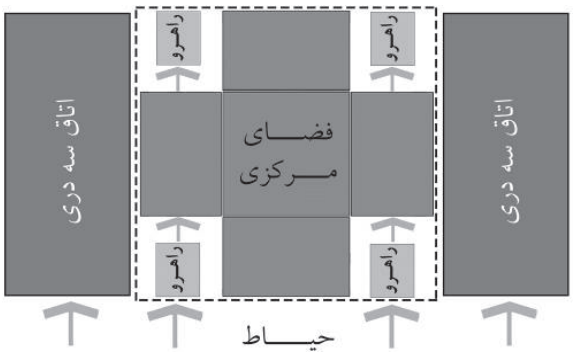

تصویر ۱۳. دیاگرام فضایی الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه و طراحی دو اتاق سه‌دری در کنار آن (ترسیم از: نویسندگان).

جدول ۵. نمونهٔ تالارهای تابستانه و زمستانه در خانه‌های گونهٔ سوم، دستهٔ ۱-۱ (تدوین از: نویسندگان).

گونه ۳-۱-۱ الگوی تغییر یافته چهارصفه در تالارها	
خانهٔ اردکانیان، یزد	خانهٔ داوید، اصفهان
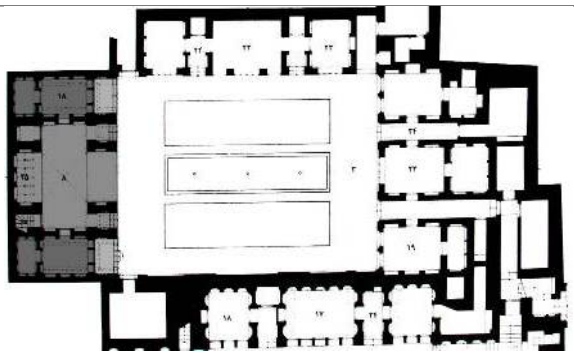	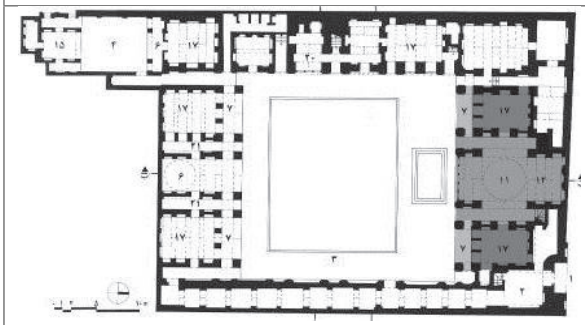

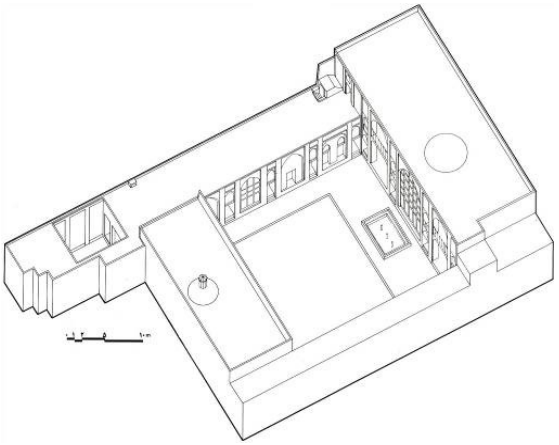

تصویر ۱۴. سه‌بعدی خانهٔ داوید و پوشش کلنبوی فضای مرکزی تالار (مأخذ: *گنجنامه؛ خانه‌های اصفهان*، ۱۳۷۸).

جـدول ۵ و تصویر ۱۴ نمونهٔ الگـوی تغییریافتهٔ چهارصفه را در خانه‌های اصفهان و یزد نشان می‌دهد. الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه در بسیاری از فضاهای خانه از جمله در تالارها (زمستانه، تابستانه، سرداب)، اتاق سه‌دریِ خانه‌های بزرگ مانند خانهٔ بروجردی‌ها و شریفیان کاشان و در بعضی حوض‌خانه‌ها مورد استفاده قرار گرفته است.

۲.۱.۳.۶. زیردسـتهٔ ۲: از الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه تا تالارهای بزرگ پنج‌دری با شاه‌نشین

شکل‌گیری این دسته نیز کاملاً متأثر از الگوی چهارصفه و در ادامه تغییرات دستهٔ قبل است. معماران ایرانی با تسلط کامل به شیوه‌های طراحی، چنان با الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه، نغزپردازی کرده‌اند که علاوه بر تنوع خیره‌کننده در فضاهای معماری، به یکی از رایج‌ترین الگوهای معمـاری در طراحی تالارها یعنی تالار پنج‌دری و فضای شاه‌نشین دست یافته‌اند. تصویر ۱۵ نحوهٔ استفاده از الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه در خانه‌های ایرانی را نشان می‌دهد. مطابق تصویر ۱۵ـج در خانهٔ رضا حسینی در کاشان، با حذف دیوارهای جلویی الگوی تغییریافته چهارصفه و انتقال بار پوشش بر دو ستون، هم فضای ایوان ایجاد شده است و هم تالار سه‌دری به صورت تالار پنجدری طراحی شده است. تصویر ۱۶ به خوبی ترکیب کلی چهارصفه ای را در پوشش خانهٔ رضا حسینی در کاشان نمایش می‌دهد.

طباطبایی کاشان
الف- کاربرد الگوی تغییر یافته چهارصفه مطابق با زیر دسته ۱

کریمی اصفهان
ب- ایجاد راهرو مستقل بین الگوی تغییر یافته چهارصفه و اتاق های سه دری

رضا حسینی کاشان
ج- حذف دیوارهای جلویی با طراحی دو ستون در گوشه جلویی الگوی تغییر یافته چهارصفه

مودت یزد
د- حذف ایوان و ستونها و طراحی تالار پنج دری با قسمت شاه نشین

تصویر ۱۵. طراحی‌های متنوع بر اساس الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه و طرح نهایی تالار پنج‌دری و شاه‌نشین (تهیه از: نویسندگان).

تصویر ۱۵ـ دشکل نهایی زیردستهٔ ۲ را در به‌کارگیری الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه معرفی می‌کند که دیاگرام فضایی آن در تصویر ۱۷ ارائه شده است. در بعضی خانه‌ها راهروهای جانبی تالارهای پنجدری حذف شده و اتاق‌های سه‌دری در کنار الگوی جدید قرار گرفته است. در جدول ۶ دو نمونه از خانه‌های این زیر دسته ارائه شده است.

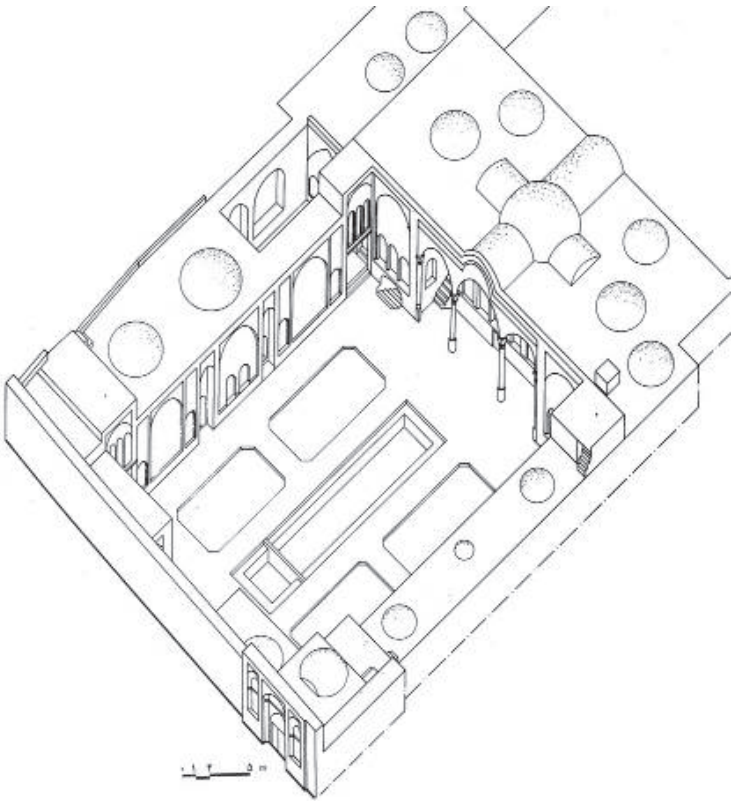

تصویر ۱۶. طرح سه‌بعدی خانهٔ رضاحسینی، ترکیب الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه با ایوان. ساختار چهارصفه در پوشش بام کاملاً مشخص است (مأخذ: *گنجنامه؛ خانه‌های کاشان*، ۱۳۷۸).

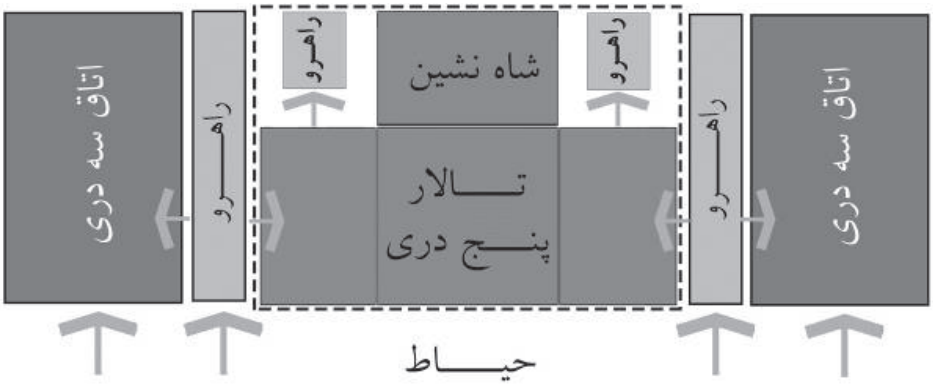

تصویر ۱۷. دیاگرام فضایی الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه در طرح تالار پنج‌دری و شاه‌نشین (ترسیم از: نویسندگان).

جدول ۶. نمونهٔ خانه‌های گونهٔ سوم، دستهٔ ۳-۱-۲ (تدوین از: نویسندگان).

گونه ۳-۱-۲ تالارهای پنج‌دری با شاه‌نشین	
خانهٔ احسان، اصفهان	خانهٔ داوید، اصفهان
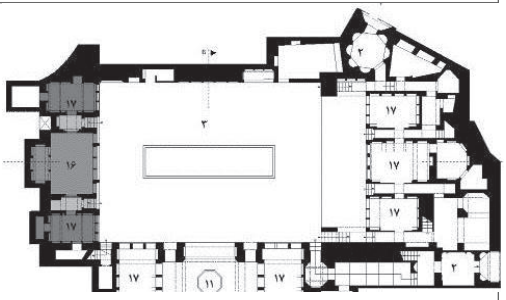	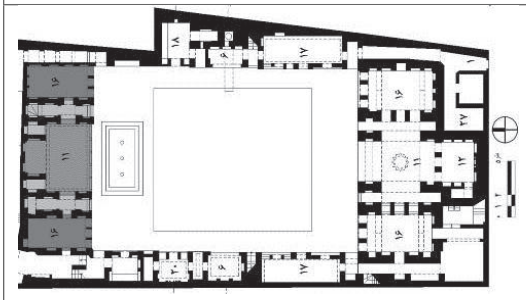

۳.۱.۳.۶. زیردستهٔ ۳: تبدیل الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه به فضای ستون‌دار

زیردستهٔ ۳ نهایت جسارت معماران در کار سازهای را به رخ می‌کشد. در این دسته با حذف دیوارهای غیر باربر و باقی گذاردن جرزهای اصلی در زیر تویزه‌ها، عملاً الگوی تغییریافته چهارصفه به فضای ستون‌دار تبدیل شده است. همان‌گونه که در تصویر ۱۸ مشخص است، در خانهٔ سوکیاسیان اصفهان دقیقاً مطابق زیر دستهٔ ۱ از گروه سوم، حوضخانه بر اساس الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه با دو اتاق سه‌دری در طرفین آن طراحی شده است.

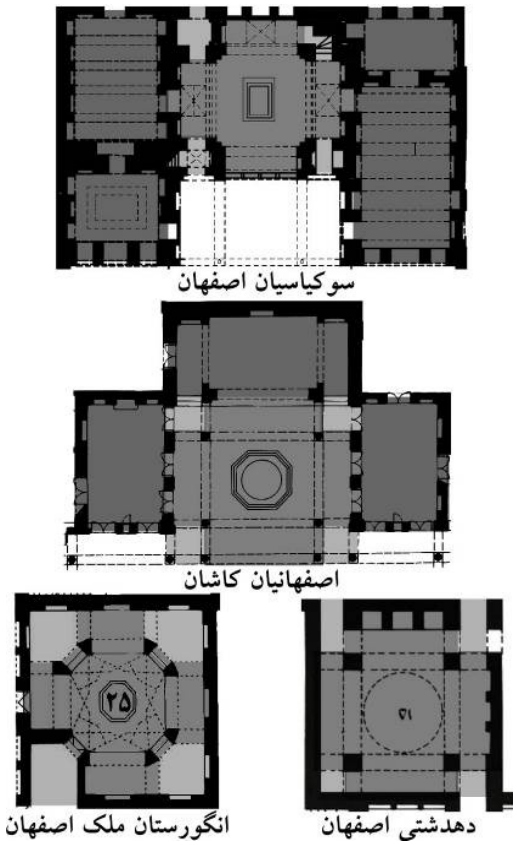

تصویر ۱۸. طرح حوضخانه‌های ستوندار بر اساس الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه (تهیه از: نویسندگان).

در خانهٔ اصفهانیان در کاشـــان، همان الگو بـــا حذف دیوارهایی که فاقد باربری بوده به فضای ســـتون‌دار تبدیل شـــده است. در خانه‌های دهدشتی و انگورستان ملک اصفهان، این الگو به صورت جزء فضا و فاقد اتاق‌های ســـه‌دری جانبی ساخته شده است. در خانهٔ دهدشتی فضای مرکزی مربع و در انگورستان ملک این الگو با فرم فضای مرکزی هشت و نیم‌هشت تبدیل به فضای ستون‌دار شده است (جدول ۷).

جدول ۷. نمونهٔ حوض‌خانه‌های ستون‌دار گونهٔ ۳-۱-۳ (تدوین از: نویسندگان).

گونهٔ ۳-۱-۳ طرح حوضخانه‌های ستوندار متأثر از الگوی تغییریافتهٔ چهارصفه	
خانهٔ دهدشتی، اصفهان	خانهٔ هرندی، اصفهان
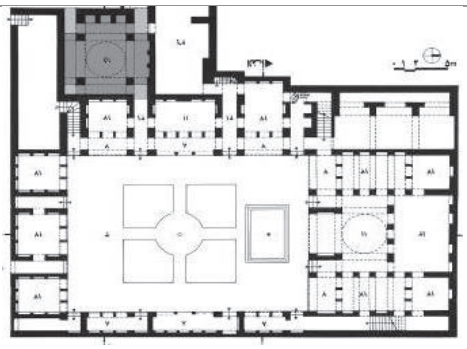	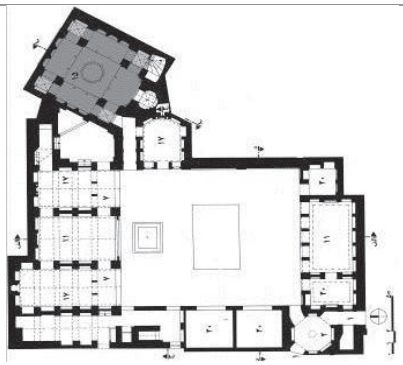

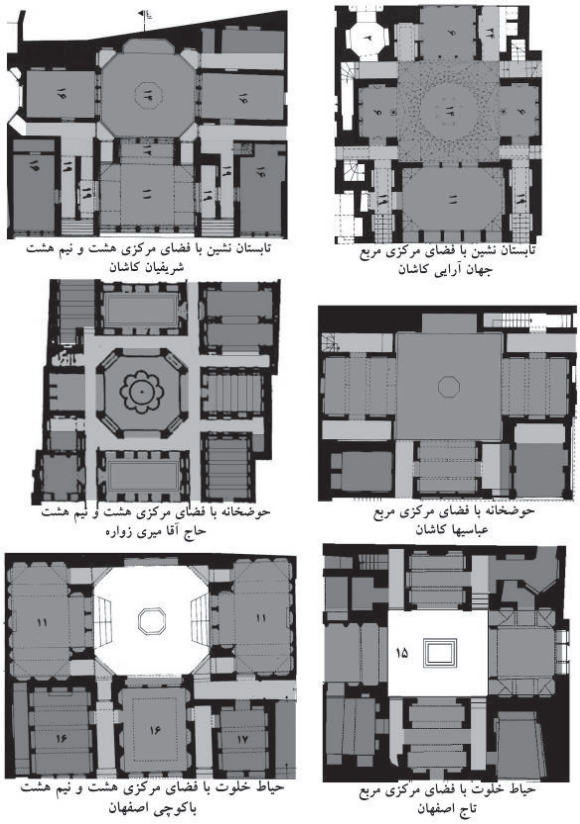

تصویر ۱۹. بسط و بازشدگی الگوی چهارصفه با ایجاد راهرو در گوشه‌ها، گونهٔ سوم، دستهٔ ۲ (تهیه از: نویسندگان).

۶. ۳. ۲. دستهٔ دوم: بسط و بازشدگی الگوی چهارصفه با ایجاد راهرو در گوشه‌ها

در این دسته الگوی چهارصفه، دستخوش تغییرات دیگری می‌شود. بدین صورت که معماران با طراحی راهروهای متعدد در بین اجزای مختلف چهارصفه، دسترسی به فضاهای مختلف را به شیوه‌ای بهتر سازماندهی کرده‌اند.

بـا توجه به نیازهای خانه در قسـمت صفه‌هـا، گاه از صفه یا از اتاق‌های پنج دری یا سـه دری؛ در کنج ها از فضاهای مختلف ارتباطی و اتاق‌های مختلف استفاده کرده‌اند. دسته دوم در فضاهایی نظیر تالار در قسمت شمالی و جنوبی خانه، فضاهای تابستان‌نشین و حوض‌خانه‌های بزرگ مورد اسـتفاده قرار گرفته اسـت (تصویر ۱۹). یکی از زیباترین نمونه‌های این دسته، فضایی به نام «هشت بهشت» با حوضی بزرگ در فضای مرکزی در خانهٔ حاج آقا میری زواره است (جدول ۸ و تصویر ۲۰).

ویژگی‌های متعدد الگوی چهارصفه در خانهٔ هشت بهشت حاج آقا میری عبارت اند از: ۱. تبدیل دو صفه از چهارصفه به پنجـدری؛ ۲. فاصله گرفتن فضاهای چهارصفه از هم و ایجاد راهروهایی بین اتاق‌ها و فضای مرکزی و صفه‌ها؛ ۳. محدودهٔ فضای مرکزی هشت و نیم‌هشت با هشت ستون ساخته شده است.

جدول ۸. باز شدن الگوی چهارصفه در نمونهٔ خانه‌های گونهٔ سوم، دستهٔ ۲ (تدوین از: نویسندگان).

گونهٔ ۳-۲ باز شدن و گسترش الگوی چهارصفه	
هشت بهشتِ خانهٔ میری، زواره	خانهٔ جهانآرایی، کاشان
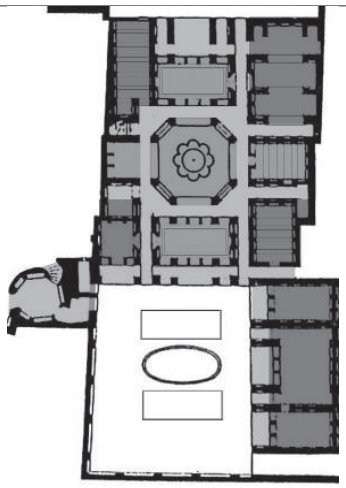	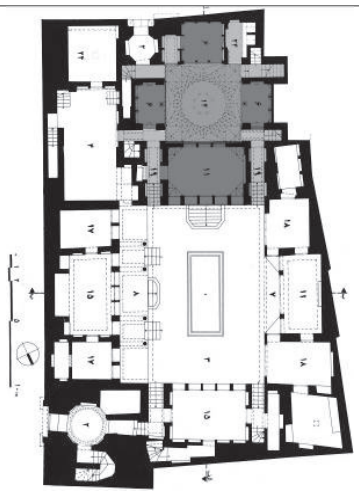

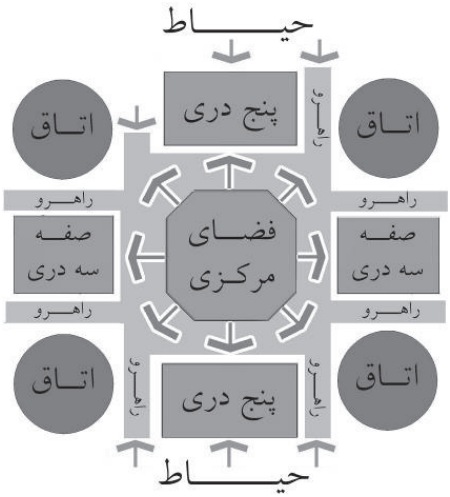

تصویر ۲۰. گونهٔ ۳-۲، باز شدن الگوی چهارصفه با راهروهای منظم، هشت بهشت حاج میری زواره (ترسیم از: نویسندگان).

گونه / زمینه		گونه ۱		گونه ۲		گونه ۳			
		دسته ۱	دسته ۲	دسته ۱	دسته ۲	دسته ۱			دسته ۲
						زیردسته ۱	زیردسته ۲	زیردسته ۳	
مقیاس الگوی چهارصفه		عرصه و اعیان	عرصه و اعیان	اعیان	اعیان	بخشی از اعیان	بخشی از اعیان	بخشی از اعیان	بخشی از اعیان
کارکرد چهارصفه		حیاط، صفه، اتاق	حیاط، صفه، اتاق	صفه، اتاق	صفه، اتاق	تالار، حوضخانه، اتاق سه دری	تالار و شاه نشین	تالار، حوضخانه	حوضخانه، تابستان نشین، حیاط خلوت
نحوه اجرای الگوی چهارصفه		الگوی چهارصفه بدون تغییر	الگوی چهارصفه بدون تغییر	الگوی چهارصفه بدون تغییر	الگوی چهارصفه بدون تغییر	تبدیل اتاقها به راهرو	تغییر به تالار پنج دری و شاه نشین	تغییر به فضای ستوندار	باز شدن الگوی چهارصفه با راهروها
صفه ها	عمق صفه	عمیق	عمیق	عمیق	عمیق	نیمه عمیق، کم عمق	نیمه عمیق، کم عمق	نیمه عمیق، کم عمق	عمیق، نیمه عمیق، کم عمق
	کف بندی	هم ارتفاع و بلندتر از فضای مرکزی	هم ارتفاع و بلندتر از فضای مرکزی	هم ارتفاع و بلندتر از فضای مرکزی	هم ارتفاع و بلندتر از فضای مرکزی	هم ارتفاع با فضای مرکزی	هم ارتفاع با فضای مرکزی	هم ارتفاع با فضای مرکزی	هم ارتفاع با فضای مرکزی
	پوشش	آهنگ، کژاوه، تخت	آهنگ، کژاوه، تخت	آهنگ، کژاوه، تخت	آهنگ، کژاوه، تخت	آهنگ، کژاوه، تخت	آهنگ، کژاوه، تخت	چهاربخشی، کلنبو، تخت	آهنگ، کژاوه، تخت
فضای مرکزی	شکل پلان	مربع	هشت‌ونیم‌هشت	مربع	هشت و نیم هشت	مربع	مربع	مربع،هشت‌ونیم هشت	مربع،هشت‌ونیم هشت
	عرض	هم عرض با صفه	صفه و راهروها	هم عرض با صفه	صفه و راهروها	هم عرض با صفه	هم عرض با صفه	هم عرض با صفه، صفه و راهروها	هم عرض با صفه، صفه و راهروها
	پوشش	فاقد پوشش	فاقد پوشش	کلنبو، کل آفرنگی، چهارتاقی	کلنبو، کل آفرنگی	کلنبو، کل آفرنگی، چهاربخشی، تخت	کلنبو، کل آفرنگی، چهاربخشی، تخت	کلنبو، کل آفرنگی، چهاربخشی، تخت	کلنبو، کل آفرنگی، چهاربخشی، تخت
تعدادی از نمونه خانه های شاخص		**بشرویه:** جهانی، پناهی، اکبرنژاد، جاودانی، عدالت پناه، عطار، محمدیان **یزد:** خدامراد سامی	**بشرویه:** کریم زاده، ملا عبدالله **نایین:** خانه محله سنگ	**زواره:** مقبلی، گنجی، طباطباییان، هاشمی نسب، زمانی، نظام **اصفهان:** چهارصفه	**سبزوار:** عظیمیان، دارینی، چشمی	**یزد:** اردکانیان، تهرانیها، سمسار. **اصفهان:** لباف، وثیق، حقیقی، هارونیه، ارسطویی	**کاشان:** رضاحسینی، سجادی، صالح **اصفهان:** کدخدایی، مصورالملکی، قدسیه، قزوینیها	**کاشان:** اصفهانیان. **اصفهان:** هرندی، دهدشتی، انگورستان ملک.**گناباد:** بیدختی	**کاشان:** جهان آرایی، عباسیان، عطارها، شریفیان، علاقبند. **یزد:** ملک، روحانیان. **زواره:** حاج آقا میری

جدول ۹. نتیجه‌گیری مطالعات (تدوین از: نگارندگان).

۷. نتیجه گیری

در معمـاری خانه‌های ایرانی، الگوی چهارصفه در سـهٔ گونه اصلی با دسـته‌های متعدد مورد استفاده قرار گرفته است. در گونهٔ اول، طـرح چهارصفه در عرصه و اعیان خانه بروز کرده و فضـای مرکزی چهارصفه، روبـاز و به صورت مربع با امکان دسترسـی به اتاق‌ها از صفه‌ها یا هشـت و نیم‌هشت با امکان دسترسـی به اتاق‌ها از صفه‌ها و فضای مرکزی طراحی شده اسـت. در گونهٔ دوم فضای مرکزی چهارصفه پوشیده شده و الگوی چهارصفه، تمام یا بخش اصلی اعیان خانه اسـت و در ارتباط بین عرصه و اعیان باید گفت که اعیان خانه به نظم در آمده و طراحی نمـای خانه با قاب‌بندی و رعایت اصل تقارن نظام‌مند شده است و امکان ارتباط اتاق‌ها با حیاط پیرامون به وجود آمده است. در گونهٔ سوم، الگوی چهارصفه با تغییراتی، در جبهه‌های مختلف به عنوان تالار، حوض‌خانه یا حیاط‌های کوچک درون خانه‌های بزرگ به کار گرفته شـده است. گونهٔ سـوم دو دسـته دارد. در دسـتهٔ اول معماران برای افزایش فضای مرکزی چهارصفه، عـرض صفه‌ها را افزایش می‌دهند که این مسـئله موجب تغییر اتاق‌های گوشه‌ای به راهرو و در نهایت موجب شکل‌گیری فضای ستون‌دار شده است. تمامی ایـن تغییرات به مدد تبحـر و درک عمیق معماران ایرانی از سـازهٔ بنا، امکان بروز یافته اند. این الگو در فضاهای مختلفی چون تالارها و اتاق‌های سـه‌دری و حوض‌خانه‌ها به کار رفته است. در دستهٔ دوم الگوی چهارصفه باز شده و راهروهایی در گوشه‌های آن ایجاد شده است و با تبدیل صفه‌ها به اتاق‌های سـه‌دری و پنج‌دری، طرحی به وجود می‌آید که معماران در قسـمت‌های مختلـف (از تالارهای بزرگ تـا حوض‌خانه‌ها و حیاط‌های کوچک درون خانه) از آن بهره می‌گیرند. پژوهش حاضر بیانگر فراوانـی نمونه‌های مختلف از گونهٔ اول و دوم و دستهٔ ۲ از گونهٔ سوم در محدودهٔ فلات مرکزی و حاشیهٔ کویر ایران، و فراوانی و گسـتردگی کاربرد دستهٔ ۱ از گونهٔ سوم در نقاط مختلف ایران است (جدول ۹).

پی‌نوشت

۱- مصاحبهٔ منتشرنشده نگارندگان با اهالی بشرویه.

منابع

- اسـتاجی، حسـن. (۱۳۸۸). *میـراث نیاکان، تحلیل و بررسـی خانه‌های باارزش سـبزوار*. طرح پژوهشی مصوب دانشگاه حکیم سبزواری (منتشرنشده).
- امینیـان، سـیف‌الله. (۱۳۷۸). «حوضخانه‌هـای کاشـان». در *مجموعه مقالات دومین کنگرهٔ تاریخ معماری و شهرسازی ایران* (ارگ بم). ج۲. تهران: سازمان میراث فرهنگی، ص ۵۷۹ـ ۵۹۶.
- پورزرگر، محمدرضا. (پاییز و زمسـتان ۱۳۹۰). «خانه، سـنت و باززنده‌سازی محلهٔ جوباره اصفهان». در *هویت شهر*، سال پنجم، ش۹، ص ۱۰۵ـ ۱۱۷.
- پیرنیا، محمدکریم و غلامحسـین معماریـان. (۱۳۹۱). *معماری ایرانی*. تهران: سروش دانش.
- توسلی، محمود. (۱۳۹۱). *ساخت شهر و معماری در اقلیم گرم و خشک ایران*. تهران: انتشارات پیام؛ پیوند نو.
- غضبانپور، جاسم. (۱۳۷۴). *زندگی جدید ـ کالبد قدیم*. ج ۱ و۲ و ۳. تهران: وزارت مسکن و شهرسازی، مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.

دانشدوسـت، یعقوب (۱۳۷۶). *طبس شـهری که بـود (بناهای تاریخـی طبـس)*. تهران: سـازمان میـراث فرهنگی کشـور و انتشارات صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران.

- ذاکر عاملی، لیلا و عیسی اسفنجاری. (۱۳۸۵). *میبد، شهری که هست*. یزد: سازمان میراث فرهنگی و گردشگری استان یزد.
- ذوالفقاری، وحید. (۱۳۸۲). «چارپسـکمی و پنج پسکمی (چهار و پنج صفه‌ای)های زردشتیان یزد». در *مجموعه مقالات نهمین کنفرانس بین‌المللی مطالعه و حفاظت معماری خشـتی* (یزد). تهران: سازمان میراث فرهنگی کشور، ص ۱۱۹ـ ۱۲۷.
- رفیعـی سرشـکی، بیـژن و ندا رفیـع‌زاده و علی‌محمـد رنجبر کرمانی. (۱۳۸۷). *فرهنگ مهرازی (معماری) ایران*. تهران: مرکز تحقیقات ساختمان و مسکن.
- زندیه، مهدی و سـمیرا پروردی‌نژاد. (۱۳۸۹). «توسـعهٔ پایدار و مفاهیـم آن در معماری مسـکونی ایران». در *مسـکن و محیط روستا*، دورهٔ ۲۹، ش ۱۳۰، ص ۲ـ ۲۱.
- حائری، محمدرضا. (۱۳۸۸). *خانه، فرهنگ، طبیعت*. تهران: مرکز مطالعاتی و تحقیقاتی شهرسازی و معماری.
- حائری، محمدرضا. (۱۳۸۸). *نقش فضا در معماری ایران*. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی.
- جودکی عزیزی، اسـدالله و سیدرسـول موسـوی حاجی و رضا مهرآفرین. (۱۳۹۳). «گونه‌شناسی الگوی چهارصفه در معماری ایرانی و سیر تحول آن». در *پژوهش‌های معماری اسلامی*، ش۵، ص ۶۴ـ ۸۶.
- غفاری، علی. (۱۳۷۹). *زواره، نمادی از اسطورهٔ کویر*. تهران: دفتر پژوهشهای فرهنگی.
- قاسمی سیچانی، مریم و غلامحسین معماریان. (پاییز و زمستان ۱۳۸۹). «گونه‌شناسـی خانه دورهٔ قاجار در اصفهان». در *هویت شهر*، سال پنجم، ش ۷، ص ۸۷ـ ۹۴.
- قائـم، گیسـو. (۱۳۸۸). «پیام چلیپا بر سـفالینه‌های ایران». در *صفه*، ش ۴۹، ص ۳۱ـ ۴۶.
- حاجی‌قاسمی، کامبیز (و.). (۱۳۷۸). *گنجنامه: خانه‌های اصفهان*. تهران: مرکز اسـناد و تحقیقات دانشـکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی.
- حاجی‌قاسمی، کامبیز (و.). (۱۳۷۵). *گنجنامه: خانه‌های کاشان*.

تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی.
- حاجی‌قاسمی، کامبیز (و.). (۱۳۸۳). *گنجنامه: خانه‌های یزد*. تهران: مرکز اسناد و تحقیقات دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۷۵). *آشنایی با معماری مسکونی ایرانی گونه‌شناسی درونگرا*. تهران: دانشگاه علم و صنعت ایران.
- معماریان، غلامحسین، محمدعلی طبرسا. (۱۳۹۲). «گونه و گونه‌شناسی معماری»، در *نشریه علمی پژوهشی انجمن علمی معماری و شهرسازی ایران*، ش ۶، ص ۱۰۳ـ ۱۱۴.